

Utdrag fra boka *Fossum Verks historie gjennom 400 år*

av R. Jacobsen (1939) (noe bearbejdet av Alf Olav Larsen)

DE FØRSTE ÅRENE, 1539-1624

Kildene til Fossum jernverks eldste historie finnes sammenfattet i boken *Historiske Efterretninger om Norges Bergverker 1513-1623* av M. Thrane Brunnich. Her gjengir han den første sikre dokumentasjon om jernverksdriften ved Skien, nemlig en innberetning som Glaser sendte til Christian III i oktober 1538 etter sin reise i Telemark, og hvor han skriver bl.a. *Efterdi Gud har vist os Overflødighed af Jernmalme, som sees udbredte paa mange Steder i vidt udstrakte Feldte, hvorpaa tre Hammersteder allerede ere hos mig muthede og bekræftede, saa have de, som ere disse Hammersteder i Forlæning, forsat sig, til Foraaret at bygge Jernhammere, hvortil vil bruges en mærkelig Deel Arbeidere, og da der omkring ligge 5 eller 6 Bøndergaard, hvorpaa Folket som bruges til Hammeren, kan have Ophold, saa vil det være fornødent, at disse Gaarde tages fra Bønderne, imot at dem gives andre i deres Sted, dog maatte de søges på Kloster-Godset; at Afgiften, som forhen Bønderne betalte, skulde ogsaa svares af dem, som fik dem i Besiddelse. Paa samme Sted ere ogsaa udseet at bygge en Malemølle med 3de Møllegange paa tysk Maade, som Vinter og Sommer uden Forhindring kan holdes i gang.*

Som nevnt tidligere bosatte Glaser seg på Gimsøy Kloster i 1543, stikk i strid med den instruks han hadde fått ved ansettelsen som bergfogd. Dette ble innrapportert til kongen av bergfogd Alempek, noe som ikke bidro til å mildne klimaet mellom dem. Glaser forklarte for kongen at hans flytting ville komme Verket til gode fordi han nå kunne anvende all flid på å få igang den kongelige møllen og jernhammeren, samt at han skulle bygge kornboder for det ankomne kornet som ellers ofte ble utsatt for skade. Kongens jernhammer kom igang på våren 1543, og Glaser berettet 28. april at på 14 dager ble det smidd 200 stenger jern, 9 tapper, 16 ringer og 15 pukkjern. I et brev til kongen skrevet i Skien av en sachsisk bergkyndig ved navn Wolff Kunehn den 25. juli 1543 står det at *Den jernmalm som H. Glaser har blottet 1/2 Miil fra Skeen, er særdeles god og vindes i Mængde. Gangen er 1/2 Lagter bred og i Dagen blottet til 150 Lagters Længde, som kan forsyne 3 Hammere; Hammerbygningen er god, og med Tiden, naar man sætter gode Bestyrere derover, vil den være hele Landet til Nytte.* Det var imidlertid mangel på kyndige folk.

Glaser fant det nødvendig å engasjere en tro arbeider som kunne lese og skrive. Dessuten ville det være fordelaktig å brenne 400 lester kull om sommeren, og dette måtte fremkjøres i rett tid. Samtidig trengte han 1000 gylden til innkjøp og til avlønning av kullbrennere, kjørselbønder, hammersmeder, zerrennere og norske smeder. Med slik understøttelse lovet han kongen å tilvirke 1400 gros stangjern. Etter å ha ledet jernhammerens drift de første månedene, forlot Glaser landet for bestandig.

Etter et halvt års drift innberettet Alempek at Jernhammeren arbeider med tap *formedelst de dyre Kul, da en tønne Kul betales med 5 sk., foruden Kiørselen fra Milerne, alt 7 sk., men hytterne ved Meissen og Freiberg betaler ikkun 3 sk., hvor dog Bønderne maae kjøbe Skov, og tildeels have 2 Mile at kjøre til Hytten.* Til tross for at kongen eide

det meste av skogen i nærheten var det vanskelig å skaffe det nødvendige trevirke til kullbrenningen. Det ble gitt pålegg til bønderne om å hugge og fremdrive tømmer. I 1545 gikk det ut en slik befaling til ikke mindre enn 208 bønder, men likevel ble det mangel på trekull, og innskrenket drift ved jernverket. Bestyrerelsen for jernverket var langt fra uklanderlig, og dette kom kongen for øret. Det ble fra høyeste hold ikke alltid sørget for lønninger og proviant til rett tid, og misnøyen blant bergfolkene økte ved bergfogd Alempeks harde behandling. De begynte derfor å reise fra landet.

Man vet ikke med sikkerhet hvor mange det var ansatt ved jernverket, men i august 1546 var tallet på tyskere bare seks. Omkring denne tiden foregikk det også kriminelle handlinger av folk som hadde tilknytning til verket. Første søndag i faste 1545 ble en kullbrenner drept i et skjenkehus i eller ved Skien, i et slagsmål med en skinnhandler. Men drapsmannen fikk leidebrev fram til neste St. Hans for bare et lodd sølv. I 1546 hadde bergmannen Hans Widemans hustru *ved Vaade-Ild opbrændt Kirken og Giemsøe Kloster, Taarnet og nogle Huse.*

Såvel bergfogden som berghauptmannen ble i 1546 erstattet av nye folk. Pflug ble ansatt i stedet for sin landsmann Alempek, og i stedet for Iver Jensen Jernskjegg til Fritzøe som hadde vært berghauptmann et par år, ble utnevnt lensherren på Akershus, Peder Hanssen. I kongens instruks av 12. juni 1546 heter det: *Jernhammerens Tilstand skal overveies, om den kan drives for Kongelig Regning, eller forpaktes imod aarlig Afgift.....Der skal ved Hammerverket gjøres Forsøg med at smelte Osmun-jern efter svensk Maade.* Peder Hanssen svarer at *Med Jernberget er det føie Værd i Aar, thi der er en Hoben udelige Arbeidere, som lidet nytte, og det Jern som er mere tilvirket end behøves til Bergværket, er optaget til Arbeidernes Besolding.....Der er slig dyr Tid i landet, at det er ikke muligt her nu at bekomme enten Malt eller Rug.* Dessuten ba han kongen om å innkalle noen smeltere og kullbrennere fra Sverige. Kongen lovte å skaffe svenske bergfolk og dessuten både malt og rug.

Året etter ble jernverket leiet bort til mester Valentin for ett år. Det var fogden på Bratsberg, Hans Dringelberg, som hadde ordnet leien på kongens vegne. I leien inngikk fri malm og kull som fogden skulle skaffe tilveie. Valentin skulle selv lønne sine folk. Årsavgiften skulle betales med 48 våger jern, ca. 860 kg (1 våg = ca. 18 kg). Det han produserte ut over dette skulle kongen avta etter en pris av 24 sk. pr. våg.

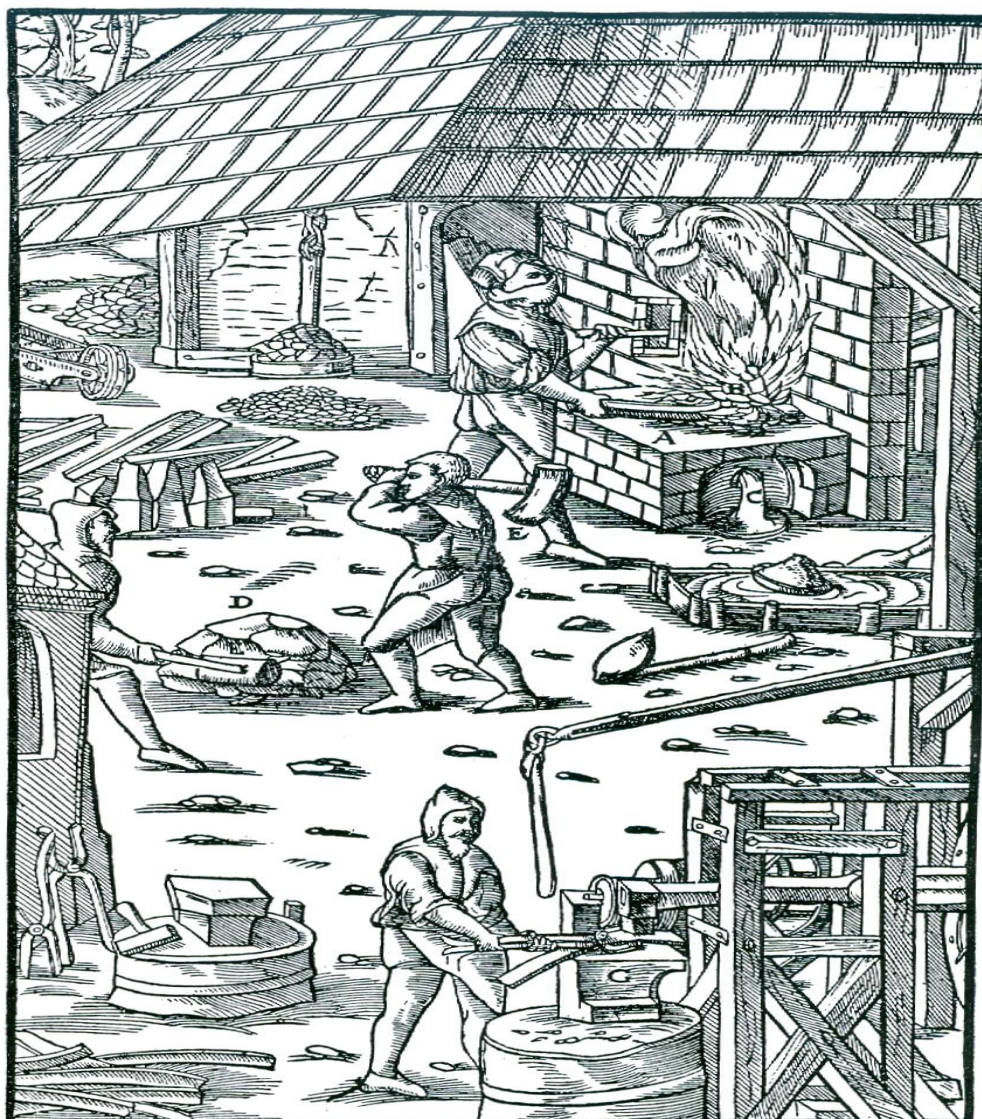
Jernverksdriften på slutten av 1540-tallet gikk meget dårlig. Pflug rapporterte i et brev av 26. juni 1549 til kongen at *Af Jernhammeren er i dette aar liden Nytte og Fordel at vente, thi hverken Kul eller Veed i forrige Vinter bestilt eller anskaffet. Men den Kulbrænder, som kunde udrette det og var dertil bestilt, har Hans Dringelbergs Folk i min Fraværelse dræbt. Her er ikke heller tilstæde uden Hammersmeden og en Smelter, som dertil ere brugelige.*

Fra 1549 synes jernverket i 8 - 10 år å ha vært drevet for kronens regning, men man har ikke kjennskap til driften. Et kongebrev av januar 1550 til lensherren på Bratsberg, Claus Huitfeldt, ga nytt pålegg til bønderne om hugst og kjøring av trevirke mot fritak for alminnelig kongeskatt. Dette pålegget gjaldt Gjerpen, Solum, Mælum og Slømdal.

I 1558 fikk kullbrenneren Osmund Ulrich feste på livstid på gården Midt Bø, hvor han da allerede bodde, *mot kull å brenne til kongens behov, når han tilsies, som han hittil har*

gjort. Samme år er det innberettet om leveranser av stangjern til København slott og ytterligere bestillinger.

Med et kongebrev datert 9. desember 1558 blir jernverket eller *Kronens Jernhytte i Skienssyssel* forpaktet bort til mester Wulff Hammersmed, men han måtte selv holde seg med *kull, jern, sten, ild og lønninger*. Wulff fikk plikt til å yte en avgift på hver niende våg godt stangjern han smidde, og skulle dessuten levere kongen årlig 300 våger godt stangjern. Det skulle betales en bedre pris enn for 11 år siden, nemlig 30 sk. pr. våg. 100 tønner malt og 50 tønner rug skulle lensherren på Bratsberg skaffe tilveie for henholdsvis 2 og 2½ mark tønne i mellomregning. Mester Wulff fikk kronens gård Nordre Foss som han allerede bodde på. Gården skulle dessuten være avgiftsfri den tid han var hammersmed. Han fikk også Søndre Foss og en av Hyni-gårdene til kullvedhugst. Fossum

Rennherddrift. Øverst er herdsmeden eller renneren i virksomhet. Slaggen tappes ut gjennom et hull på siden av herden. Midt på bildet bearbejdes en ferdig jernsmelte med treklubber. Nederst ser vi hammersmeden i ferd med å rekke ut jernet til stangjern under hameren.

JERNHYTTE Reduksjon. Etter pukking og røsting blir malmen blandet med trekull i rennherdovnen. Prosessen er illustrert av Georg Agricola på 1550-tallet.

Malmene i Gjerpen var tungsmeltelige. Først når man tok masovner i bruk på 1600-tallet fikk man en effektiv metode for fremstilling av jern.

(Bildet er kopiert fra Gjerpen Bygds Historie I)

I 1558 har Wulff Hammersmed fått oppgjør av kongen for stangjern og skin sommeren 1559 fikk han kongens befaling om å smi noen *jernkloder* (kanoi

han skulle få 13 daler skippundet for (1 skippund dansk = 160 kg). Wulff drev jernverket i flere år fremover, og i 1563 fikk han og hans bror Mikel bekreftelse på leieavtale for nye tre år, mot en avgift for hver niende våg jern. Etter at brødrene hadde drevet jernverket i 7 - 8 år, fulgte en like lang periode hvor driften lå nede.

På 1560-tallet var det antagelig tre jernverk i drift samtidig langs nåværende Hoppestadelven. Mester Wulff var altså ikke den eneste som produserte jern for kongen. Lensherre Christiern Munk fikk ordre om å forhandle med enda en hammersmed, Cort Danker fra Lubeck, og på kongens vegne motta alt det jern han smidde. Etter et kongebrev av 1559 skulle han ha *Vår og Kronens jernhytte ved Skien* mot at han holder arbeidsfolkene og skaffer malm, kull og ved selv. Til dette kunne han fritt gjøre bruk av *Kronen bønders Skove*. For jernet skulle han ha 4 ½ og 5 daler skippundet, og lensherren på Bratsberg, Peder Bild, skulle levere ham 100 tønner malt og 50 tønner rug, som alt skulle mellomregnes ved oppjøret for jernet.

Det samme gjaldt *skyld og ladgilde* av de gårdene han leiet av kongen, nemlig den ene av Fossum-gårdene som ble kalt Mads Pussens gård på Fossen, Jønnevald og Berberg. Ved sin død i 1564 hadde Cort Hammersmed også kronens gård Ås. Denne gården ble overtatt sammen med jernverket av Hans Albrektssøn som fikk de samme vilkårene som hans forgjenger. Albrektssøn drev jernverket i noen år fremover.

I et kongebrev fra 1562 går det frem at Anders Skutter på *vår jernhytte* skal ha rett til å selge 20 skippund jern til hvem han vil, når bare kronen får sin rette tiende. Det går frem av brevet at den jernhytten mester Anders driver, ikke kan være andre enn den Glaser bygget, sannsynligvis på Ås.

Etter flere år med driftstans var jernhytten til mester Wulff forfallen og måtte settes istand i 1573. Året etter ble den leiet bort til en engelskmann ved navn Nickolaus Bedow som skulle betale tiende av produksjonen med forkjøpsrett for kongen. Hans bror, Hugo Bedow, var en dyktig skipsbygger, og var på den tiden i virksomhet for kongen med å bygge krigsskip. I 1576 meddelte et kongebrev at Hugo Bedow, *vår skibsbygger, og consorter*, skulle ha de jernhyttene som hans bror hadde drevet. Blant interessentene var trolig også Nickolaus som i lengre tid hadde bodd på Århus og dessuten fortsatt brukte Nordre Fossum. Leietiden for jernverkene skulle være tyve år, og avgiften engelskmennene måtte betale var hvert tiende skippund jern. Når driften var kommet godt i gjenge skulle kongen ha forkjøpsrett til alt jern de kunne selge til syv daler skippundet *så Vi alltid har 1 daler bedre enn andre, hva der gjelder*.

Gjengs pris var altså åtte daler skippundet. For at mester Hugo skulle ha *nogen plass og værelse* for seg og arbeidsfolkene, fikk han kronens gård Gulset, kvitt og fritt, uten avgift. Presten Peder Claussøn Friis forteller i sin bok *Norges Beskrivelse* fra et besøk på Fossum sommeren 1576, mens Bedow drev jernverket, at *strax offuen for Byen ved ½ Miel ere Jærnhytter, udi huilcke Vander der løber forbi, med stor Konst og Behændighed driffuer deris Instrumenter oc Redskab*.

Nickolaus Bedow trakk seg visstnok snart fra sin befatning med jernverkene, mens hans bror Hugo fortsatte endel år fremover. I alle fall drev han i 1585-86 med jerntilvirkning, for i disse årene betaler han i tiende istedenfor henholdsvis 17½ våger og 10 våger 17½ daler og 10 daler. Produksjonen har altså vært henholdsvis 175 våger og 100 våger, tilsammen 4,9 tonn jern. Hugo Bedow bodde i Gjerpen helt fram til begynnelsen av

1600-tallet, og det er mulig at jernverket ble drevet av ham helt til kongens sekretær, Jørgen Brockenhus til Rynkeby gård, overtok både den og hyttesagen i 1602 med en leietid på ti år. Brockenhus skulle betale 20 daler årlig i avgift for hytte og tilliggende *haver og jordsmonn*, samt hvert tiende skippund av det framstilte jern, mens leien av sagen skulle være 12 daler. To år senere ble avgiften forhøyet til 80 daler årlig, men til gjengjeld falt tiende bort.

Etter at leietiden var utløpet ble jernverket *igjen til lenet annammet*, og det gikk noen år innen det lykkedes å bortforpakte den på nytt. I en innberetning til bergmesteren i 1622 ble det uttalt at *ved Skeen er Jernbergverket til liden Nytte, da dog den Egn er rig paa skjønne Jernmalme, som ere tienlige for Staal-Tilvirkning*. Noen tønner malm ble sendt til Bærum for å prøves i masovnen der. Tilvirkning av jern var hittil foregått ved rennherddrift.